महिलाको शैक्षिक अवस्था र प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धि अध्ययन

शोधकर्ता

अनिल बराल

परीक्षा रोल नं. २१४०१३१ (२०६८)

त्रि.वि.वि.दर्ता नं. : ९-२-५८६-५४-२००६

शैक्षिक वर्ष : २०६६/२०६७

त्रिभुवनविश्व विद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम्.एड्.) द्वितीय वर्षको जनसङ्ख्या शिक्षा (POP.ED.598) पाठ्यांशको आंशिक परिपुर्तिका लागि प्रस्तुत शोधपत्र

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या शिक्षा विभाग

शिक्षाशास्त्र संकाय

कोशीहरैचा, मोरङ

२०७३

सिफारिस पत्र

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षमा अध्ययन गर्ने छात्र **अनिल बरालले** जनसङ्ख्या शिक्षा विभागको आंशिक आवश्यकता पुरा गर्न **महिला विभेदीकरण र अशिक्षाले प्रजनन्मा पारेको प्रभाव** शीर्षकमा लेख्नु भएको यो शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार गर्नु भएको हो । उहाँले तयार गर्नु भएको यस शोधकार्य प्रति म पूर्ण रुपमा सन्तुष्ट भएकोले मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

शोधनिर्देशक
सन्तोष गौतम

_स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय सुकुना वहुमुखी क्याम्पस, कोसीहरैंचा मोरङ, शिक्षाशास्त्र सङकाय अन्तर्गत स्वास्थ्य तथा जनसंख्या शिक्षा मूल विषय लिई स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत छात्र श्री **अनिला वराल**ले उक्त तहको द्धितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि तयार गर्नु भएको **महिला विभेदीकरण र अशिक्षाले प्रजनन्मा पारेको प्रभाव** शीर्षकको शोधपत्र मुल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

क.स.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१.	जनार्दन गुरागाँई	विभागीय प्रमुख	
………………			
२.	सन्तोष गौतम	शोध निर्देशक	
…………………			
३.		बाह्य परीक्षक	
…………………			

मिति : २०७३/ /

घोषणा पत्र

म यो घोषणा गर्दछु कि यो अध्ययन महिलाको शैक्षिक अवस्था र प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धि अध्ययन विषयमा अध्ययन गरिएको छ। उक्त अध्ययन १३५ जना विवहित महिलाहरुको जनसंख्यालाई अध्ययनको नमुनाको रुपमा लिएको छ। अनुसन्धानलाई पूरा गर्ने क्रममा अनुसन्धानका सम्पूर्ण नीतिनियमहरूको पालन गरी तयार पारिएको छ। यस अनुसन्धानमा अघिल्ला अध्ययन अनुसन्धानलाई हुबहु नसारी आफ्नो भाषाशैलीमा तयार पारिएको छ। यो अनुसन्धान तयार पार्दसम्म आज भन्दा अगाडी कहि कतै पेश नगरी आफैले तयार पारेको छु।

अनिल बराल

एम. एड्. दोस्रो वर्ष

_कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवनविश्व विद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्य विभाग एम.एड. दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता पुरा गर्न विवाहित महिलाको शैक्षिक अवस्था र प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धि अध्ययन विषयमा अध्ययन शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधपत्र पूरा गर्न प्रारम्भदेखि अन्त्य सम्म नियमित सुपरिवेक्षण, मार्ग निर्देशन र अमूल्य सुझाव दिनुहुने शोधनिर्देशक श्री सन्तोष गौतम ज्यूलाई हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु। शोधपत्र तयार गर्दा अमूल्य सुझाव दिनुहुने, जनार्दन गुरागाईंज्यूमा हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु साथै यस विभागका सम्पूर्ण आदरणीय गुरुहरूप्रति आभार प्रकट गर्दछु।

अध्ययनको क्रममा तथ्यांक एवम् सूचना उपलब्ध गराएर सहयोग पुऱ्याउनु हुने नमुना छनौटमा परेका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। साथै अध्ययनको क्रममा अमूल्य सहयोग र सुझाव दिने मेरो परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरू तथा श्रीमती प्रमिला दाहाल लगायत सम्पूर्ण मित्रप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु।

अन्त्यमा यस शोध पत्रलाई कम्प्युटर टाइप गरी विशेष सहयोग पुऱ्याउने मोर्डन डिजिटल फोटो स्टुडियो तथा कम्युनिकेशन सेन्टर, सुकुना मोरङका प्रोपोराइटर योगेन्द्र दुलाललाई पनि धन्यवाद दिन चाहान्छु।

अनिल बराल

शोधसार

यो शोधपत्र **"महिलाको शैक्षिक अवस्था र प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धि अध्ययन"** शीर्षक सँग सम्बन्धित रहेको छ। यो अध्ययन त्रि. वि. शिक्षा शास्त्र संकाय स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, कोसीहरैंचा, मोरङ अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आशिंक आवश्यकता पूर्तिका लागि तयार गरिएको छ। साधारण अर्थमा प्रजनन् भन्नाले सन्तान उत्पादन कार्यलाई बुझाउँदछ। सन्तान उत्पादनमा महिला र पुरुषको समान भूमिका रहेता पनि हाम्रो देशको परिवेशमा बच्चाको जन्म र सङ्ख्या निर्धारण गर्ने कार्यमा पुरुषलाई नै प्रसय दिदै आइरहेको छ। अशिक्षाका कारण नेपालको जन्मदर विकसित राष्ट्रहरूको तुलनामा उच्च रहेको छ। यो शोध पत्रको मुख्य उद्देश्य ताप्लेजुङ्ग नगरपालिका २ का १५-४९ वर्षका महिलाको शैक्षिक अवस्था र प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धि अध्ययन गर्नु नै मुख्य उद्देश्य हो। यस अध्ययनका लागि परिमाणात्क र गुणात्मक दुवै अध्ययन ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ। यस अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितिय श्रोतका तथ्याङ्कहरूलाई आधार बनाइएको छ। तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्ने क्रममा विभिन्न चित्र, तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ। यस अध्ययनका लागि ताप्लेजुङ जिल्ला ताप्लेजुङ् नगरपालिका २ का महिलाको प्रजननमा देखापरेको समस्याको अध्ययनका लागि ६०० जना विवाहित महिला मध्ये १३५ जना महिलालाई सामान्य सम्भावनायुक्त नमूना छनौट विधिको प्रयोग गरि नमुना जनसङ्ख्या छनोट गरिएको छ। यो अध्ययनका लागि सर्वेक्षण फारम, प्रश्नावली, सामुहिक छलफल र अन्तरवार्ता विधिबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ।

विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा यस समुदायको महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य अवस्थामा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा पारिवारीक कारणले के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्ने क्रममा विभिन्न तथ्याङ्कको प्रयोग गरिएको छ। तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने क्रममा लक्षित समुदायको महिलाको प्रजनन अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ। परिवारको शैक्षिक, सामाजिक, आर्थिक अवस्थाले उसको पारिवारीक तथा प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्ने भएकोले यस समुदायका महिलामा गरिवी तथा अन्धविश्वास र धामीझक्रीको प्रयोगका कारण प्राप्त समस्याको पनि अध्ययन गर्नुका साथै उनिहरूको दैनिक जीवन भोगाई र भोजनको अवस्था थाहा पाउन पनि यो शोध कार्य गरिएको छ। त्यस्तै महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था, रोजगारी तथा परिवार नियोजनका साधनको प्रयोग र सुरक्षित मातृत्व सम्वन्धि ज्ञान, सन्तुलित भोजन तथा उपर्युक्त उमेरमा बिवाह, प्रजनन स्वास्थ्य, घर परिवारमा महिलाको अवस्थाका कारणहरू थाहा पाउन पनि यो शोधकार्य गरिएको छ।

सुरक्षित मातृत्वको जानकारी सम्बन्धि विवरण, सुरक्षित मातृत्व बारेमा जानकारी पाउने माध्यमको विवरण, बच्चा जन्माएको स्थान सम्बन्धि विवरण, परिवारको प्रकार सम्बन्धि विवरण, गर्भावस्थामा पौष्टिकयुक्त खानाहरू खाएको सम्बन्धि विवरण, पेशागत विवरण, शैक्षिक विवरण, गर्भावस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गराउने सम्बन्धि विवरण, धर्म अनुसारको विवरण, विवाह गर्दाको उमेर अनुसारको विवरण आदि प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसर्थ यस विषयमा केन्द्रित रहेर अझ विस्तृत रुपमा अध्ययन गरी यस सँग सम्बन्धित समस्याहरूको पहिचान गर्न थप अध्ययनहरूको आवश्यकता खड्किएको पाइन्छ । २१ औं शताब्दीमा आइपुग्दा पनि महिलाहरू पुरुषको तुलनामा अझै पनि पछि परेको स्पष्ट छ । परम्परागत सोचाइलाई निरन्तरता दिनुका साथै सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक पक्षहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा महिलाहरूको सर्वाङ्गिण पक्षमा प्रभाव पारिरहेको छ । राज्यले संविधानमा महिला विभेद गर्न नहुने कुरा उल्लेख गरेता पनि पूर्ण रुपमा लागु हुनु सकेको छैन । यसरी सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक पक्षहरूले महिलाको प्रजनन अवस्थामा सुधार ल्याउन सम्बन्धित क्षेत्रबाट जनचेतना मुलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी महिला तथा घरपरिवारका सदस्यहरूलाई जानकारी गराएर सकारात्मक व्यवहारमा परिवर्तन गर्न सक्ने बनाउनु पर्ने देखिएको छ । सरकारी तथा गैरसरकारी निकायबाट प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धि जनचेतना मुलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक स्तर वृद्धि गर्नु पर्ने देखिन्छ । महिलाहरूको स्तर बृद्धि गर्न सकेको खण्डमा मात्र समग्र देशको प्रजननदरमा सुधार आउने निश्चित छ । भावि दिनमा महिला हिंसा, प्रजनन अवस्था र महिलाको शैक्षिक अवस्था आदिको अध्ययनमा यो शोधपत्र प्रभावकारी हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

विषयसूची

	पृष्ठ
घोषणा पत्र	क
सिफारिस पत्र	ख
स्वीकृति पत्र	ग
कृतज्ञताज्ञापन	घ
शोधसार	ङ
विषय सूची	छ
तालिकासूची	ञ
चित्रसूची	ट
परिच्छेद : एक	
परिचय	
१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२. समस्याको कथन	३
१.३. अध्ययनको उद्देश्य	५
१.४ अध्ययनको महत्व	५
१.५. अनुसन्धान प्रश्न	६
१.६. अध्ययनको परिसिमा	७
परिच्छेद : दुई	
सैद्धान्तिक तथा अनुसधनात्मक पुनरावलोकन	
२.१. सम्वन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	८
२.२. सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन	११
२.२.१. द्वन्दात्मक भौतिकवादी सिद्धान्त	१२
२.२.२ जनसङ्ख्या संक्रमणको सिद्धान्त	१२
२.३ अवधारणात्मक ढाँचा	१३
२.४ साहित्यको प्रयोग	१५

परिच्छेद : तीन

अध्ययन विधि

३.१. अध्ययनको ढाँचा १६

३.२ अध्ययनको जनसंख्या र नमुना १६

३.३. नमूना छनोट १६

३.४ तथ्याङ्कका संकलनका स्रोतहरु १६

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरु १७

३.६ तथ्याङ्क संकलन विधि १७

३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण/व्याख्या प्रक्रिया १८

परिच्छेद : चार

तथ्यांकको व्याख्या र विश्लेषण

४.१. सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था अध्ययन १९

४.१.१ परिवारको प्रकार सम्बन्धि अध्ययन १९

४.१.२ वैवाहिक अवस्था अध्ययन २०

४.१.३ उमेरगत बनोटको अध्ययन २१

४.१.४ शैक्षिक अवस्था अध्ययन २२

४.१.५ परिवारको शैक्षिक अवस्थाले प्रजननमा पार्ने प्रभावको अध्ययन २३

४.१.६ धार्मिक अवस्थाको अध्ययन २३

४.१.७ पेशागत विवरणको अध्ययन २४

४.१.८. महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यमा असर पर्नुको कारणको अध्ययन २५

४.१.९ बहुविवाहले प्रजननमा पार्ने प्रभावको अध्ययन २५

४.१.१० प्रजनन स्वास्थ्यका वारेमा सरकारी नीति सम्वन्धि जानकारीको अध्ययन २६

४.१.११ जन्मान्तर सम्वन्धि धारणाको अध्ययन २७

४.२ विभेदिकरण र अशिक्षाका कारण प्रजननमा पारेको प्रभाव २८

४.२.१ महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य जोखिम हुनुका कारणको अध्ययन २८

४.२.२ बच्चाको जन्ममा परिवारको नकरात्मक दवाबको अध्ययन २९

४.२.३ सासूले बुहारीलाई पौष्टिक खानाहरु खुवाएको सम्बन्धि अध्ययन ३०

४.२.४. धार्मिक दृष्टिले प्रजननमा परेको प्रभाव ३०

४.२.५ छोरी र बुहारीप्रति आमा वा सासुको व्यावहार ३१
४.२.६ गर्भावस्थामा परिक्षण गराउने स्थान सम्बन्धि अध्ययन ३१
४.२.७ परिवार नियोजनका साधन सम्बन्धि धारणाको अध्ययन ३२
४.२.८ गर्भवतीको स्वस्थ्य परिक्षणमा घरपरिवारको भूमिकाको अध्ययन ३३
४.२.९ विवाहित महिलामा परिवार नियोजनका साधनको प्रयोगको अवस्था अध्ययन ३४
४.२.१० सुरक्षित मातृत्ववारे जानकारीको अवस्था ३५
४.३. प्राप्ति र सारांश ३६
४.३.१ प्राप्ति ३६
४.३.२ सारांश ३९

अध्याय : पाँच

निश्कर्ष र सुझाब

५.२. निष्कर्ष ४१
५.२ सुझावहरु ४१
५.२.१ नीतिगत तहमा सुझाव ४२
५.२.२ अभ्यास तहमा सुझाव ४३
५.२.३. अनुसन्धान तहमा सुझाव ४३
५.२.४. आगामी अध्ययनका लागि सुझावहरु ४४
सन्दर्भ सामग्री
अनुसूचीहरू

तालिका सूची

तालिका नं.	विवरण	पृष्ठ
१	परिवारको प्रकार सम्बन्धि विवरण	१९
२	विवाह गर्दाको उमेर अनुसारको विवरण	२१
३	उमेरगत वनोटको विवरण	२१
४	शैक्षिक अवस्थाको विवरणको अध्ययन	२२
५	परिवारको शैक्षिक अवस्थाले प्रजननमा पार्ने प्रभावको अध्ययन	२३
६	धर्म अनुसारको विवरण	२४
७	पेशागत विवरणको अवस्था अध्ययन	२४
८	प्रजनन स्वास्थ्यमा असर पर्नुको कारण सम्वन्धि विवरण	२५
९	बहुविवाहले प्रजननमा पार्ने प्रभावको विवरण	२६
१०	प्रजनन स्वास्थ्यका वारेमा सरकारी नीति सम्वन्धि जानकारीको विवरण	२६
११	जन्मान्तर सम्वन्धि धारणाको विवरण	२७
१२	महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य जोखिम हुनुका कारणको विवरण	२८
१३	बच्चाको जन्ममा परिवारको नकरात्मक दवाबको विवरण	२९
१४	सासूले बुहारीलाई पौष्टिक खानाहरु खुवाएको सम्बन्धि विवरण	३०
१५	धार्मिक दृष्टिले प्रजननमा परेको प्रभाव	३०
१६	छोरी र बुहारी प्रति आमा वा सासुको व्यावहार	३१
१७	गर्भवस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गराउने स्थान सम्बन्धि विवरण	३१
१८	परिवार नियोजनका साधन सम्बन्धि धारणाको अध्ययन	३२
१९	गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गरेको विवरण	३३
२०	विवाहित महिलाहरुमा परिवार नियोजनका साधनको प्रयोगको अवस्थाको विवरण	३४
२१	सुरक्षित मातृत्व सम्बन्धी विवरण	३५

चित्र सूची

चित्र नं.	विवरण	पृष्ठ
१	परिवारको प्रकार सम्बन्धि विवरण	२०
२	प्रजनन स्वास्थ्यका वारेमा सरकारी नीति सम्वन्धि जानकारीको विवरण	२७
३	बच्चाको जन्ममा परिवारको नकरात्मक दवाबको विवरण	२९
४	परिवार नियोजनका साधन सम्बन्धि धारणाको अध्ययन	३३
५	गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य परिक्षण गरेको विवरण	३४
६	सुरक्षित मातृत्व सम्बन्धी विवरण	३६